

VADON, LEHEL

AZ AMERIKAI PURITÁNUS IRODALOM MAGYARORSZÁGON

A magyar puritanizmus irodalmi termékei csak kis részben eredetiek, többségük az angol puritánus teológusok¹ műveinek fordításai. Az amerikai puritanizmus ihlető hatásával, a földrajzi, nyelvi, ízlésbeli távolságok, a vallási doktrínák és politikai gondolkodás különbségei miatt, a magyar irodalomban csak egy vallásos prózaírónál találkozunk. Köleséri Sámuel, a magyar puritánus teológiai irodalom képviselője, aki a legradikálisabb puritánus központnak, a nagyváradai kollégiumnak tanára, majd Debrecen lelkésze volt, az 1677-ben Debrecenben kiadott Szent Írás Rámájára Vonatott Fél-Keresztyény című prédikációs gyűjteményének előljáró beszédében Thomas Hookert (1586--1647) is megemlítette forrásai között, a valódi puritán stíluseszményt képviselő "connecticuti liberális puritánt", aki 1636-ban megalapította demokratikus és szabad szellemű Connecticut települését, és megfogalmazta az első olyan gyarmati alkotmányt,² amely önkormányzatról szól.³ És csupán két amerikai puritán szerzőről, Roger Williamsről és Increase Matherről, valamint írásaikról tudjuk, hogy lényeges amerikai--magyar irodalomtörténeti, vallás- és kultúrtörténeti kapcsolatokat rejtenek magukban.

ROGER WILLIAMS

A kiváló reformkori történész Horváth Mihály,⁴ akinek történetírása úttörő jelentőségű és mindmáig forrásértékű, nemzetünk erkölcsi és értelmi fejlődését, a lelkiismeret, a gondolat és a szó szabadságát vizsgálva, a társadalom erkölcsi viszonyait, valamint az állam és az egyház kapcsolatát kutatva jutott el az "éjszakamerikai szövetséges államok társadalmából kölcsönzött 'szabad egyház a szabad államban' nagy elvhez", amely "egy láng lelkű, szent buzgalmú s törhetetlen ereyű lelkész, Williams Roger, a nagy eszmének a világon első megpendítője"⁵ nevéhez fűződik.

Az államalapító és vallásújító Roger Williams (1603--1683) 1631-ben, a Mayflower utasainak partraszállása után 11 évvel, és az Újvilágban Új Siont kereső és Új Izraelt alapító első puritán honfoglalók után 7 évvel érkezett Amerikába. Salem népszerű, meg nem alkuvó lelkipásztora demokratikus elvei miatt összeütközésbe került a puritán teokráciával s ennek következtében száműzték Massachusettsből. Így vált 1636-ban Rhode Island településének és Providence városának alapítójává, ahol az angol levellek egyenlőségét hirdető elveit elfogadó és a baptizmus felé közeledő lelkész "mindenféle lekiismeretnek", anglikánoknak, katolikusoknak és zsidóknak menhelyül nyitotta meg birtokát, hogy a gondolat és a gyakorlati élet logikáját teljes egyensúlyban megvalósíthassa. Új államában és egyházközségében vallási türelmet és tiszta, tökéletes demokráciát alkotott, amelyben minden hatalmat maga a nép gyakorolt.

A humanista, felvilágosult és liberális főpap és politikus Horváth Mihály, nagyszámú történelmi és vallástörténeti érdekű cikkeiben és könyveiben⁶ tanulmányozta az állam és az egyház elvi kérdéseit, és mind vallásban, mind politikai gondolkodásban elfogadta Roger Williams állammodelljét, s tanúságként azt a magyar és az európai társadalmak figyelmébe ajánlotta. Horváth Roger Williamsról írt tanulmánya az első könyv, és az első tudományos igényű kismonográfia amerikai íróról a magyarországi amerikanisztika történetében.

Horváth Mihály, pontosan szerkesztett és nagy összefoglaló készséggel megírt dolgozatában követte végig a "mívelt, tevékeny, buzgó szellemű Williams" küzdelmes életútját;⁷ az Újvilágba érkezését, harcát a puritán teokráciával, üldöztetéseit, Providence városának és Rhode Island településének alapítását, barátságát az indiánokkal, békebírói szerepét a bennszülöttek és a gyarmatosok között, intézkedéseit a négerrek rabszolgasága ellen, valamint politikai és diplomáciai küldetéseit.

A magyarországi polgári átalakulás időszakában, a polgári haladás ügyét képviselő Horváth Mihályt mindenekelőtt a "szabad egyház a szabad államban" elv érdekeltte, amelyben Williams a teljes vallásszabadság elméletét fogalmazta meg, amely szerinte "a nyilvános béke és nyugalom legfőbb biztosítója, minden szabadságok magna chartája". Horváth Roger Williams hitújítói és történelmi szerepét és jelentőségét a következőképpen összegezte: "első volt a világon, aki az értelmi szabadság nagy tanát

kikiáltá, s annak elvén egy új államot alapította, gyakorlatilag bizonyítva be annak egyedüli helyességét, ... korlátlan szabadságot kíván minden vallás számára, szabadságot a hívők úgy mint a tévelygők számára, teljes szabadságot a gondolatnak és a nagy elv biztosítása végett az egyház és állam teljes különválasztását,⁸ ... Ő teljes életében forradalmi elveket tanított,⁹ ... kortársait messze túlhaladva nagy bátorsággal és eréllyel kezdé vitatni azon elveket, melyek az Egyesült-Államokban ma már teljesen uralomra jutottak, Európában mindazáltal még távol állnak a győzelemtől."¹⁰ Dicsérte a törvényhozó és államalapító társadalmi igazságon alapuló történet szemléletét, valamint a hitújító filozófus logikai következetességét, amellyel a "nagy elvet" létrehozta és magyarázta: "Ő a dolgok velejére hat, s azok természetéből vonja következtetéseit, melyek minden időben, minden helyen, minden körülmények közt egyaránt valók és helyesek."¹¹

Horváth Mihály elsőként írt Magyarországon tudományos alapossággal a fiatal amerikai gyarmatokon létrejött puritanizmusról és az amerikai puritán egyház szervezetéről. A puritán frazeológiát használó Williams újkori szabadelvű eszméit szembeállította a puritán teokráciával és szigorú bírálatot mondott a puritán erkölcsiségről és vallásról. Horváth különösen fontosnak ítélte Williams irodalmi ambícióiról is tanúskodó értekezéseit és vitairatait,¹² amelyekben vallási doktrínáját fejtette ki, és amelyekben "a keresztényi szabadelvűség alapelvei oly teljes kifejezést nyertek, hogy még mai napság is bajos volna az egyén és társadalom jogairól, az egyház és az állam kölcsönös viszonyairól oly merész tételt föllálistani, mely ezen röpiratokban ben van foglaltaték. Ezen alig ismert puritán bölcselő következetességével még századunk legszabadabb elvű publicistáit is túlhaladja."¹³ Példaként idézte a magyar hitviták szellemére és ékes nyelvezetére emlékeztető vitairat-párbajt,¹⁴ amelyet Roger Williams és John Cotton az 1640-es években folytatott egymással.¹⁵

Horváth Mihály tanulmánya korára és nemzedékére való visszatérő hivatkozásaival, közérthető és egyben művészi stílusa miatt is,¹⁶ Roger Williams-féle értekezéssé, röpirattá válik az olvasó kezében. Mint legtöbb művét, ezt is azzal a határozott célkitűzéssel írta, hogy hatni akart nemzetére, tanítva, felemelve és lelkesítve azt.

A "szabad egyház a szabad államban" williamsi elvet Magyarországon

elsőként Vurda kanonok, a győri káptalan követe képviselte az 1843. évi országgyűlésen, amikor az ország képviselőinek egyhangú helyeslése közepette "szabad országot, szabad vallást, szabad egyházat" kívánt mindenki számára.¹⁷ Horváth Mihály Williams-tanulmánya megírásának időpontja nem véletlenül esett közvetlenül a kiegyezés utáni évre, amikor a polgári állam- és jogrendszer kiépítése következtében a liberális eszmék követelménye volt a feudalizmus idején összefonódott egyház és állam szétválasztása, a polgárok vallási szabadságának és egyenjogúságának érvényesítése.¹⁸ A tanulmány először 1868-ban a Budapesti Szemlében jelent meg,¹⁹ s jelentőségét és fontosságát bizonyítja, hogy még ugyanabban az évben könyv formájában is kiadták.²⁰ A könyv további két újrakiadása is azokban az években történt, amikor az állam és az egyház közötti harc kiéleződött. Az 1873-as második kiadás több mint valószínű, hogy annak az 1870-től 1873-ig tartó feszültségnek és vitának az eredménye, amely a magyar állam és az egyház, valamint a Vatikán között folyt.²¹ Nyilvánvalónak tűnik az is, hogy az 1890-es évek első felében, az újabb egyházpolitikai vita kellős közepén, 1893-ban, a reformpárti sajtó tudatos politikai céllal jelentette meg harmadszor is a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformja célkitűzéseit és szellemét is támogató Williams kötetet.²²

INCREASE MATHER

A Napnyugati India (De Successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia, Epistola ad cl. virum D. Johannem Leusdenum, Linguae Sanctae in Ultrajectina Academia Professorem, scripta a Crescentio Mathero, apud Bostonienses V. D. M. nec non Collegii Harvardini quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum Rectore, 1688) az első magyar nyelven megjelent öálló amerikai tárgyú kiadvány és egyben az első magyar fordítás amerikai szerzőtől. A nyolclapos könyvecske írója Increase Mather (1639--1723), az észak-amerikai brit gyarmati világ egyik legkiemelkedőbb tudós puritánus teológusa, hitszónoka, politikusa és diplomatája, pedagógus, a Harvard College rektora. A mű Increase Mather latin nyelvű levele Johannes Leusdenhez,²³ az utrechti egyetem tanárához, amelyben beszámol az indiánok megtérítésében elért eredményekről. A levél közzétételének politikai és teológiai okai

voltak, rendkívüli népszerűségét viszont nem is elsősorban irodalmi értéke, hanem érdekessége és tömörsége garantálta, rövid idő alatt közismertté válását pedig több nyelvre történt lefordítása és kiadása biztosította.²⁴

A Napnyugati India 1694-es kolozsvári magyar kiadása, hat évvel az első londoni, öt évvel a francia, egy évvel az utrechti kiadás után és két évvel a német nyelvű kiadás előtt azt mutatja, hogy a magyar könyvkiadás és szellemi élet, a külföldön iskolázott Misztótfalusi Kis Miklós jóvoltából ez idő tájt milyen gyorsan reagált a nyugat-európai kulturális eseményekre.

Increase Mather magyar nyelvű könyvecskéjét első ízben Szabó Károly a jeles forrásfeltáró és rendszerező bibliográfus, történetíró és műfordító említette²⁵ 1879-ben, filológiai irodalmunk figyelmét pedig Berg Pál hívta fel rá.²⁶ Behatóan Országh László tanulmányozta a művet s annak magyar nyelvű kiadását.²⁷ Rekonstruálta az idők folyamán súlyosan megromgálódott, a debreceni Református Kollégium Könyvtárában őrzött egyetlen megmaradt példány címlapját, amely sokat elárul az írás szerzőjéről és tartalmáról, valamint könyvészeti adatairól.²⁸ Betűhíven közölte a levél magyar nyelvű fordításának szövegét²⁹ és a címlap hátoldalán lévő rövid előbeszédet, amelyben a magyar fordító az amerikai gyarmatosítás és hitterjesztés történeti előzményeiről és az Újvilág felfedezéséről írt.³⁰

Mather könyve egyetlen fennmaradt magyar példányának sorsát a mű keletkezésétől napjainkig nyomon tudjuk kísérni.³¹ Hollandiából hazatérve a kolozsvári nyomdáját üzembe helyezve Misztótfalusi már az első évben kiadta a Napnyugati Indiát, amely az első nyolc kiadványa között szerepelt.³² Országh László több szempontot is lehetségesnek tartott, amely Misztótfalusit az irodalmi szándék nélküli röpirat, műfaját illetően ténybeszámoló, helyzetjelentés, kiadására készíthette: a külföldi missziók, exotikus népek, indiánok iránti érdeklődés Magyarországon, a jó üzleti vállalkozás reménye, az erdélyi és magyar nép látókörének, tudásanyagának növelése és a nálunk is nagyrabecsült Leusdennek, hollandiai pártfogója hírnevének öregbítése.³³ Országh László bizonyítási eljárása a fordító személyét illetően is logikus és hihető.³⁴ Annak ellenére, hogy a magyar címlap nem nevezi meg egyértelműen³⁵ a fordítót, a "közhíressé tétel" a "Magyar Nemzet kedvéért" felettébb valószínűen azt

jelenti, hogy Misztótfalusi nemcsak mint kiadó, nyomdász és korrektor kinyomtatta a könyvet, hanem az idegen nyelvű művet anyanyelvére át is ültette. Egyébként Misztótfalusi többnyire megnevezte fordítóit, ha nem tüntette fel a fordító nevét, ami igen ritkán fordult elő, valószínű azt jelentette, hogy ő maga volt a fordító is. Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk minden kétséget kizáróan megmondani azt sem, hogy a fordító melyik kiadást használta forrásul. Az 1694-es kolozsvári megjelenés időpontja kizárja, hogy a közvetlen forrás az 1696-os hallei német nyelvű kiadás lett volna, az angol változatok szövegmódosításai valószínűtlenné teszik, hogy az angol nyelvű kiadások szolgáltak volna forrásul. Mivel a magyar kiadás egészen jelentéktelen változtatásoktól eltekintve, szó szerint követi az 1688-as londonit³⁶ és annak betűhű 1693-as utrechti kiadását, biztosra vehetjük, hogy e két kiadás valamelyike volt a magyar fordító forrása.

Mather könyve 1761-ben már a Debreceni Református Kollégium könyvtárának a tulajdona volt,³⁷ bár először csak az 1815-ben készült VIII. katalógusban szerepel.³⁸ A címlapon található feljegyzés szerint 1704-ben a könyvecske Püspöki B. János debreceni diák majd mezőtúri lelkész tulajdonában volt, aki valószínűleg Szőnyi Gergelytől, a kollégium seniorától kapta ajándékba.³⁹

A Napnyugati India egykorú hazai visszhangjáról semmiféle értesülésünk sincsen.

Az Egyesült Államok gyarmati korszaka művelődéstörténete és irodalma még ma is úgyszólván "terra incognita" Magyarországon. A magyar olvasók zöme úgy tudja, hogy az amerikai irodalom története csak a 19. század második felében, Mark Twain fellépésével kezdődik, de a téjékozottabbak ismerete sem igen terjed ki az Edgar Allan Poe és James Fenimore Cooper előtti irodalomra. A gyarmati korszak irodalmának megismerését mind a mai napig nehezíti, hogy hozzáférhetetlen az angolul nem tudó magyarok számára. Ez ideig csupán két prózai alkotás John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580--1631 és Increase Mather Napnyugati Indiája, és három vers, Anne Bradstreet Midőn a házunk lángban állt,⁴⁰ valamint Edward Taylor Min állt...⁴¹ és 38. elmélkedés című költeményei⁴² olvashatók magyar nyelven. De az angol nyelven megjelent egyetemi és főiskolai anto-

lógikba is csak az 1980-as évek végén kerültek be John Smith, William Bradford, Cotton Mather, Anne Bradstreet és Michael Wigglesworth művei.⁴³

1836-ban a Literatúrai Lapokban jelent meg az első magyar írás,⁴⁴ amely alaposan és részletesen mutatja be az amerikai irodalmat és a jelentősebb amerikai írókat. Az ismeretlen szerző az amerikai irodalmat első egy-két évszázadában "az Angol literatura sarjzatának" tekintette, mert "Oly gyarmatok, mellyek nyelvüket valamelly műveltebb tengerentúli néptől kölcsönözték, soha nem bírtak saját literatúrával. Legyenek járomban, legyenek lázadásba, vagy felszabadulva, a' nyelv örökké az anyahozhoz csatolja őket."⁴⁵ A független, nemzeti irodalom kialakulásának okait és akadályait abban látta, hogy "az őslakosok nyomról nyomra az erdőkhöz 's Savanokba lettek visszatolva, majd egészen eltűntek, a nélkül hogy nemzeti sajáttságukat a' győzelmeskedőkéihez elégesítették volna, 's az életűzs vadon fiainak Génusza nem önté erejét az európai szellembe."⁴⁶ "Amerikának nem lehetett költője, mivel nem adhatott neki nemzetet, kultust és hazát; szellemének nem kínálhatott nagy és rejtélyes egységgel, mellyel személyiségét elegyíthette volna, az amerikai társaság még nem született volt 's még most sem létezik."⁴⁷ "... ezen roppant tartománynak literatúrai kora még fel nem jött. Ott még a' szellem ugyan azon mérlegben van, melly minden emberi környezeteket hasonlókká tesz; a kiválasztott emberek elnémulnak, vagy eltűnnek; az értelem elsőségei elenyésznek. Amerika eddig megelégszik anyagi 's műszaki szabadságával. Minden individuumok neki most csak egy hatalmat képeznek -- a' munkát."⁴⁸ A tanulmány az amerikai irodalom kezdetét Cooper és Irving nevével jelzi, s mint a legtöbb 19. századi magyar folyóiratokban megjelent cikk, a gyarmati korszak szellemi életét és irodalmát Anglia köldökszínőrához köti.

Amerika gyarmati korszakának magyar nyelvű irodalma nem gazdag ugyan, de kimagasló eredményei vannak. Horváth Mihály jelentős Roger Williams-tanulmánya után száz esztendeig nem született írás az amerikai puritánus irodalomról magyar szerző tollából. Puritán írók nevével folyóirataink oldalain először az 1880-as években találkozunk. Scotta Dezső író elsőként mutatta be Henry Dunstert, a Harvard College tudós rektorát, a Zsol-tárok Könyvének fordítóját, Anne Bradstreetet, a gyarmatok első "hivata-

los" költőjét, Cotton Mathert, salemi tudós papot, versíró-t és boszorkányüldözőt, William Bradford történetíró-t és Mather Bylest, a bostoni költőt, az Ország-Világ hasábjain 1880-ban.⁴⁹ Egy másik írónk, Erdélyi Gyula A Budapesti Bazár című folyóiratban⁵⁰ Anne Bradstreet személyes hangú, de tartalmában és gondolatvilágában a puritanizmushoz kötődő verseit dicsérte John Norton bostoni lelkész, a Harvard egyik vezetője szavaival.⁵¹

Az észak-amerikai angol gyarmatok irodalmának nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is elismert tudós kutatója Kretzoi Sarolta, a debreceni, szegedi majd budapesti angol tanszék tanára, aki a magyarországi amerikanisztika történetében elsőként szentelte egész munkásságát az amerikai irodalomnak, és elsőként szerzett akadémiai tudományos fokozatot, kandidátusi címet amerikai irodalomból, egy évtizedes hazai és egy éves amerikai kutatómunka eredményeként írta meg tudományos igényű tanulmányait⁵² és nagy összefoglaló művét,⁵³ a gyarmati korszak irodalmáról. Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750 alapos, sokoldalú, úttörő munka, nem is elsősorban az új-angliai puritanizmus irodalomtörténete, hanem inkább kalsszikus kultúrtörténeti alkotás, amely egyetlen összefüggő folyamatot, a puritanizmus irodalomelméletének kialakulását, virágzását és bukását öleli föl. Kretzoi Sarolta rekonstruálta a korszak irodalmi légkörét és eszméletét, megvizsgálta az új körülmények között létrejött irodalom funkcióját, az irodalmi tudat alakulását, a művészi tudatosság fejlődését, a puritán irodalom "amerikaiságát", valamint a különböző jellegű gyarmatok ideológiai-műveltségbeli-vallási örökségét, tudományos világképét, állam- és társadalomszemléletét, amelyek meghatározták a korabeli írás motívumait. A mű magas színvonalú szintézis, adatokban gazdag, élvezetes olvasmány, amely kiegészítette, helyenként módosította az amerikai irodalomtörténetírás kalsszikusainak⁵⁴ megállapításait. A könyv alapos ismereteket nyújt a 19. század nagy amerikai íróinak és a 20. század hatalmas irodalmának megértéséhez.

Jelentős még Országh Lászlónak a gyarmati korszak irodalmáról írt alapvető összefoglalása,⁵⁵ valamint Halácsy Katalin⁵⁶ és Máté Krisztina⁵⁷ részlettanulmányai.

Jegyzetek

1. Legjelentősebbek: William Perkins (1558--1602), Lewis Bayly (?--1631), William Ames (1576--1633). E fordítás-irodalom együtt járt az angol nyelv ismeretének elterjedésével a református egyházi értelmiség körében. Az angol puritán szerzők magyarra fordításának, és az angol vallásos könyvek eredetiben való olvasásának igénye készítette Komáromi Csipkés Györgyöt az első magyarországi angol nyelvtan megírására és kiadására (Anglicum spicilegium, Debrecen, 1664).
2. Fundamental Orders (1639).
3. Köleséri Sámuel valószínű angliai tartózkodása folyamán ismerkedett meg az Amerikába vándorolt puritán Thomas Hooker műveivel.
4. Horváth Mihály (1809--1878). Bölcséleti doktor, római katolikus püspök, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Kisfaludi-társaság elnöke, a szabadságharc alatt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Irod.: MÁRKI SÁNDOR: Horváth Mihály. Budapest, Athenaeum, 1917. -- PAMLÉNYI ERVIN: Horváth Mihály. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.
5. HORVÁTH MIHÁLY: Williams Roger a "szabad egyház a szabad államban" elv teremtetője s megtestesítője. Pest, Ráth Mór kiadása, 1868. 5. 8.
6. HORVÁTH MIHÁLY: Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet és az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. Pest, 1847. -- Ilusztrált év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig. Genf, Puky ny., 1864. -- Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, Puky ny., 1865. -- A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, Ráth Mór kiadása, 1878. -- "Szükség és szabadság a történetben." Athenaeum, 1838. II. félév, 53. sz. 833-840. -- "Gondolatok a történetírás theoriájából" Athenaeum, 1839. I. félév, 22. sz. 337--341. -- "Az olygarchia harca az alkotmány ellen." Hazánk, 1860. II. évf. 1--37. "A magyar egyház függetlensége szent István alatt." Reform, 1870. 48--51. sz.
7. Horváth Mihály utalása szerint Roger Williams életrajzi vonatkozású adatait J. F. Astié 1865-ben megjelent jeles munkájából merítette: Histoire de la Republique des États-Unis.
8. HORVÁTH MIHÁLY: i. m. 56.
9. Uo. 67.

10. Uo. 25.
11. Uo. 55.
12. A vallási vitairatok legfőbb 17. és 18. századi amerikai művelői Roger Williams mellett: John Cotton, Thomas Hooker, Richard Mather, Cotton Mather, Benjamin Colman és Jonathan Edwards.
13. HORVÁTH MIHÁLY: i. m. 47.
14. Kretzoi Saroltát is a magyar hitvitákra emlékeztette Roger Williams és John Cotton szópárbaja. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 174.
15. John Cotton 1638-ban írta Roger Williams Massachusettsből való kitiltását igazoló pamfletjét, amelyre Williams Angliából válaszolt: The Bloudy Tenent of Persecution (London, 1644). Cotton válasza: The Bloudy Tenent Washed and Made White in the Blood of the Lamb. (London, 1647.) Williams vitazáró írása: The Bloudy Tenent Yet More Bloudy. (London, 1652)
16. Horváth Mihály és Roger Williams nemcsak történelmi és vallási elvi kérdésekben vallottak hasonló nézeteket. Mindketten, mind írásaikban, mind prédikációikban nagy gondot fordítottak a tiszta, közérthető, gyakran művészi stílusra. Mindketten írtak egyházi alkalmi verseket is.
17. HORVÁTH MIHÁLY: i. m. 5.
18. Az Andrássy-kormány programja, bár messze elmaradt az azonos tárgyban intézkedő 1848-as törvényektől, jelentős polgári reformokkal korszerűsítette a magyar állam- és jogrendszert. A kormány hivatalba lépése napján elismerte a polgári szabadságjogokat: a sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot.
19. HORVÁTH MIHÁLY: "Williams Roger." Budapesti Szemle, 1868. XI. kötet, 91--147.
20. HORVÁTH MIHÁLY: Williams Roger "a szabad egyház a szabad államban" elv teremtője és megtestesítője. Pest, Ráth, 1868.
21. 1870-ben a vatikáni zsinat a pápa követelésére kimondta a "pápai csalhatatlanság" dogmáját. A Vatikánnak ez a lépése azzal fenyegetett, hogy a pápa nem enged beleszólást a kormánynak a püspökök kinevezésébe, a papságot kivonja a világi törvények alól, a katolikus híveket pedig szembeállítja az állam liberális politikájával. A kormány

a vatikáni lépésre a placetum regium felújításával válaszolt, amely évszázados gyakorlat szerint az egyházi javadalmak betöltését, a pápai bullák kihirdetését a király jóváhagyásához kötötte. Ez tehát a csalhatatlansági dogma kihirdetésének tilalmát jelentette.

Deák Ferenc halála előtt utolsó képviselőházi beszédét 1873-ban tartotta. Ebben mintegy végrendeletül a liberális reformok következetes megvalósítását, mindenekelőtt az egyház és az állam szétválasztását szorgalmazta.

22. 1892. november 21-én a Wekerle-kormány bemutatkozásakor a legsürgősebb teendőjét az egyházpolitikai reformok megalkotásában jelölte meg. 1893-ban a "vallásüldözésnek" bélyegzett reformok elleni agitáció, a vallási fanatizmus szítása fokról fokra erősödött. A klerikális ellenzék harcának nagy lendületet és bizonyos szervezettséget adott a pápa 1893 szeptemberében kiadott "Constanti Hungarorum" című enciklikája, amely aktívabb harcra buzdította a magyar egyházfőket, erőteljesebb befolyást követelt a politikai életben, és az ifjúság gondosabb katolikus szellemű vallásos nevelését szorgalmazta. Az egyházpolitikai küzdelem lényegében 1894 végén befejeződött. "A házassági jogról" (1894: XXXI. tc.), "a gyerekek vallásáról" (1894: XXXII. tc.), "az állami anyakönyvekről" (1894: XXXIII. tc.), "az izraelita vallás recepciójáról" (1895: XLII. tc.) és "a vallás szabad gyakorlatairól" (1895: XLIII. tc.) szóló törvények haladó liberális alkotások voltak, amelyek ha megkésve és részlegesen is, a polgári átalakulás egyik követelményét, az egyház és az állam szétválasztását valósították meg, és vallási téren biztosították a polgári szabadságot.
23. Johannes Leusden (1624--1699) az utrechti egyetem keleti nyelvek tanára, alapvető ószövetségtudományi munkák szerzője, a legjobb héber Ószövetség kiadója
24. Increase Mather latin nyelvű levelét 1686-ban kétszer is kiadták Londonban. 1689-ben kisebb változtatásokkal megjelent angol nyelven a szerzőnek The Brief Relation of the State of New England from the plantation to this present year című munkájában. Az Újvilágban angol fordításban először 1691-ben látott napvilágot Mathernek The Triumphs of Reformed Religion in America című művében. Hollandiában, Utrechtben három latin nyelvű kiadást is megélt 1693-ban, 1697-ben és

- 1699-ben. Francia fordítása 1689-ben hagyta el a sajtót. Az első német nyelvű fordítását 1696-ban Halleban nyomtatták. Tudunk még egy elveszett valamelyik indián nyelvre történt fordításról. Vö. Országh László: "Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról." Magyar Könyvszemle, 1958. LXXIV. évf. 1. sz. 24.
25. Régi Magyar Könyvtár. I. 1455. sz. a.
26. Berg Pál: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Budapest. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, XXI. kötet. 1946. 177--178.
27. Országh László: "Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról." Magyar Könyvszemle, 1958. LXXIV. évf. 1. sz. 22-41.
28. A mű rekonstruált címlapja -- a kikövetkeztetett hiányzó szavak és betűk aláhúzásával megjelölve -- betűhű másolatban és sor-elrendezésben a következő: A Napnyugati || INDIABAN || Melly AMERICANBAN az UJ || VILÁGNAK - is neveztetik || Az UJANGLIAI POGÁNYOK KÜ || zött az Evangéliumnak terjedéséről || IROTT-LEVÉL || A Tiszteletes || LEUSDEN JÁNOSHOZ || az Ultrajectumi Academiában a Szent || Nyelvnek Professorához || CRESCENTIUS MATHERUSIÓL || Bostóniai Lelki-tanítótól, az Új-Angliai || Cantabrigiában való Harvard Collégiumának || Igazgatójától || Melly Angliában elsőbben 1688-ban, azután is egy- || néhány izben; Az elmúlt esztendőben penig Belgiumbanis || a Napkeleti INDIABAN az Evangéliomnak hasonló || terjedéséről IROTT-LEVELEKKEL együtt || Deák-nyelven kibotsáttatott. || Már most a Magyar Nemzet kedvéért Ma- || gyarrá fordittatván közönségesseé tétetett || KOLOSVARATT || M. Tótfalusi Kis Miklós által || 1694-ben.
29. Országh László: i.m. 24--27.
30. Uo. 28.
31. A debreceni példányon kívül még egy példányról van a könyvészeti irodalomnak tudomása, amely 1752-ben Bethlen Kata könyvtárában volt található. Lásd: Kerékgyártó Elemér: "Angol szellem Bethlen Kata udvarában." Angol Filológiai Tanulmányok, IV. 1942. 94. Bethlen Katától a példány a nagyenyedi református kollégium könyvtárába került, ahonnan 1849-ben elveszett.
32. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 65--68. és Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. század-

- ban. Misztótfalusi Kis Miklós (1650--1702). Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1899. 120-121.
33. Országh László: i.m. 39--40.
34. Uo. 29.
35. "...már most a Magyar Nemzet kedvéért Magyarra fordíttatván közönséggé tétetett kolosvaratt M. Tótfalusi Kis Miklós által"
36. Országh László a címlap szövegezése alapján nem tartotta valószínűnek, hogy a fordító az 1688-ban londoni kiadásból fordított. Országh László: i.m. 39.
37. A hátlapon a következő bejegyzés olvasható: Liber Collegii Rfti Debreceniensis emtus Ac. 1761.
38. R. Harkó Viola: A Debreceni Református Kollégium angol könyvanyaga és annak kialakulása. (Kéziratos disszertáció.) Debrecen, 1948. 63--64.
39. Országh László: i. m. 40--41.
40. Észak-amerikai költők antológiája. (Válogatta, szerkesztette Vajda Miklós.) Budapest, Athenaeum Nyomda, 1966. 21--23. ford. Tarbay Ede.
41. Uo. 24. Ford. Eörsi István.
42. Uo. 24--26. Ford. Jánosy István.
43. KRETZOI SAROLTA: Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 7--18. William Bradford: Mayflower Compact; The Bay Psalm Book (Psalm 23); A Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson; Anne Bradstreet: The Tenth Muse. The Prologue, The Author to Her Book, To My Dear and Loving Husband, Before the Birth of One of Her Children, In Memory of My Dear Grandchild Elizabeth Bradstreet, Who Deceased August, 1665, Being a Year and Half Old; Michael Wigglesworth: The Day of Doom. -- VADON LEHEL: An Anthology of American Literature. Prose. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 13--24. Captain John Smith: From A Description of New England; William Bradford: From Of Plymouth Plantation. From "Chapter XI. (The Mayflower Compact)"; Cotton Mather: From Magnalia Christi Americana. A General Introduction.
44. "Az Egyesült Északamerikai Birodalmak' literaturája." Literaturai Lapok, 1836. 3dik Szám. Januárus 15-én. 17--21; 4dik Szám. Januárus 22-én, 25--30; 5dik Szám. Januárus 29-én. 33-36; 6dik Szám. Februárus 5-én. 48--49; 7dik Szám. Februárus 12-én. 49--56.

45. "Az Egyesült Északamerikai Birodalmak' literatúrája." Literaturai Lapok, 1836. 5dik Szám. Januáriu 29-én. 35.
46. Uo. 36.
47. "Az Egyesült Északamerikai Birodalmak' literatúrája." Literaturai Lapok, 1836. 6dik Szám. Februáriu 5-én. 49.
48. "Az Egyesült Északamerikai Birodalmak' literatúrája." Literaturai Lapok, 1836. 7dik Szám. Februáriu 12-én. 56.
49. SCOSSA DEZSŐ: "Az amerikai költészet története." Ország-Világ, 1880. VII. Füzet. 158--159.
50. ERDÉLYI GYULA: "Amerikai költők." A Budapesti Bazár Melléklapja, 1883. XIV. évf. április 15. 62.
51. "ha Virgil elolvasta volna verseit, a magáét elégeti"
52. KRETZOI MIKLÓSNÉ: "A költészet szerepe Amerikában a függetlenségi háború előtt (1607--1760)." Filológiai Közlöny, 1967. XI. évf. 3-4. sz. 276--292. -- CHARLOTTE KRETZOI: "The Concept of Poetry in Colonial America." Angol Filológiai Tanulmányok III., 1967. 5--21. KRETZOI MIKLÓSNÉ: "Az irodalom funkciója az észak-amerikai angol gyarmatokon (1607--1750)." Helikon Világirodalmi Figyelő, 1974. XXX. évf. 1. sz. 11--17. -- CHARLOTTE KRETZOI: "The Function of Literature in Colonial America." Actes du VIIe Congres de l'Association Internationale de Litterature Comparee, 1979. 53--57. -- CHARLOTTE KRETZOI: "Attitude and Form: Puritan Style in 17th Century American Prose." Angol Filológiai Tanulmányok XIV., 1981. 57--68. -- CHARLOTTE KRETZOI: "Changes in the Meaning and Function of Plain Style." Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association Innsbruck 1979. Classical Models in Literature 1. 1981. 249--253.
53. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
54. MOSES COIT TYLER: A History of American Literature, 1607--1765. (1878) -- PERRY MILLER: The New England Mind. I--II. (1954) -- T. G. WRIGHT: Literary Culture in Early New England, 1620--1730. (1920) -- L. B. WRIGHT: The Cultural Life of the American Colonies, 1607--1763. (1962) -- S. E. MORISON: The Intellectual Life of Colonial New England. (1936). -- H. S. JANTZ: The First Century of New England

- Verse. (1962) -- H. M. JONES: The Literature of Virginia in the Seventeenth Century. (1968) -- J. K. PIERCY: Studies in Literary Types in Seventeenth Century America, 1607--1710. (1939) -- P. W. LEHMANN: Writers of Colonial New England. (1929) -- T. H. JOHNSON -- P. MILLER: The Puritans. I--II. (1938) -- R. E. SPILLER: The Roots of National Culture. (1933) -- V. L. PARRINGTON: Main Currents in American Thought. I. The Colonial Mind. 1620--1800. (1927) -- KENNETH B. MURDOCK: Literature and Theology in Colonial New England. (1949).
55. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 13--26.
56. KATALIN HALÁCSY: "The Double Compromise of New England Puritanism." Studies in English and American, 1977. Vol. 3. 23--32. -- KATALIN HALÁCSY and LÁSZLÓ SCHOLZ: "'Novel-substitutes' in the Colonial Literature of the Americas." In: The Origins and Originality of American Culture (ed. Tibor Frank) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 195--202.
57. MÁTÉ KRISZTINA: "Witchcraft as Science in 17th Century America." Az angol tudományos diákkör évkönyve, 1980. 44-58.

VADON LEHEL

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GYARMATI KORSZAKA IRODALMÁNAK
BIBLIOGRÁFIÁJA MAGYARORSZÁGON

ELSŐDLEGES FORRÁSOK

WILLIAM BRADFORD (1590--1657)

1. Mayflower Compact. KRETZOI SAROLTA: Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 7.
2. From Of Plymouth Plantation. From "Chapter XI. (The Mayflower Compact)". VADON LEHEL An Anthology of America Prose. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 14--18.

ANNE BRADSTREET (1612--1672)

1. Midőn a házunk lángban állt. Észak-amerikai költők antológiája. (Válogatta, szerkesztette Vajda Miklós.) Budapest, Athenaeum Nyomda, 1966. 21--23. Fordította Tarbay Ede.
2. The Tenth Muse. The Prologue. KRETZOI SAROLTA: Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 13--14.
3. The Author to Her Book. KRETZOI SAROLTA: i. m. 14--15.
4. To My Dear and Loving Husband. KRETZOI SAROLTA: i. m. 15.
5. Before the Birth of One of Her Children. KRETZOI SAROLTA: i. m. 15--16.
6. In Memory of My Dear Grandchild Elizabeth Bradstreet, Who Deceased August, 1665. Being a Year and a Half Old. KRETZOI SAROLTA: i. m. 16.

COTTON MATHER (1663--1728)

1. From Magnalia Christi Americana. A General Introduction. VADON LEHEL: An Anthology of American Prose. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 21.

INCREASE BATHER (1639--1723)

1. Napnyugati India. Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós kiadása, 1694.
Fordította Misztótfalusi Kis Miklós.

JOHN SMITH (1580--1631)

1. John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580--1631. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cătean Éva.
2. From A Description of New England. VADON LEHEL: An Anthology of American Prose. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 7--14.

EDWARD TAYLOR (1644--1729)

1. Min állt... Észak-amerikai költők antológiája. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1966. 24. Válogatta és szerkesztette Vajda Miklós. Fordította Eörsi István.
2. 38. elmélkedés. Uo. 26--28. Fordította: Jánosy István.

MICHAEL WIGGLESWORTH (1631--1705)

1. The Day of Doom. KREIZOI SAROLTA: Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 17--18.

ISMERETLEN SZERZŐ

1. From The Bay Psalm Book (3 versions of Psalm 23). KREIZOI SAROLTA: Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987. 8--9.
2. From A Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson. Uo. 10--12.

MÁSODLAGOS FORRÁSOK

COTTON MATHER

1. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat, 1967. 24--26.

INCREASE MATHER

1. ORSZÁGH LÁSZLÓ: "Misztótfalusi Kiss és az első magyar könyv Amerikáról." Magyar Könyvszemle, 1958. LXXIV. évf. 1. sz. 22--41.
2. ORSZÁGH LÁSZLÓ: "A Seventeenth-Century Hungarian Translation of a Work by Increase Mather." American Literature 34., 1962. 94--96.
3. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat 1967. 23--24.
4. VADON LEHEL: "Az amerikai puritánus irodalom Magyarországon." Angol és Amerikai Filológiai Tanulmányok, 1989. 69--83.

JOHN SMITH

1. BENDA KÁLMÁN: "Bradford Smith: Captain John Smith. His Life and Legend." (Philadelphia--New York, 1953. 309 l. Függelékben: Polányi Striker Laura: Captain John Smith's Hungary and Transylvania. 311--347. 1.) Századok, 1954. 88. évf. 4. sz. 708--709.
2. C. CUTEAN ÉVA: "Bevezetés." In: John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580--1631. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. 5--33. 291--298.
3. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 35. 133. 134. 136. 138. 139. 147. 149. 169. 219. 290. 333. 350.
4. KROPF LAJOS: "Captain John Smith." Turul, 1888. VI. 164--168.
5. KROPF, LEWIS L.: "Captain John Smith of Virginia." Notes and Queries, 1890. IX. 7th series, 1--2. 41--43. 102--104. 161--162. 223--224. 281--282.
6. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat,

1967. 13. 15.

7. STRIKER, LAURA POLANYI: "Captain John Smith's Hungary and Transylvania." In: BRADFORD SMITH: Captain John Smith. Philadelphia--New York, 1953. 311--342.
8. STRIKER, LAURA POLANYI: "Captain John Smith in Seventeenth-Century Literature." In: HENRY WHARTON: The Life of John Smith English Soldier. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1957. 3--31.
9. SZERB, ANTHONY: "Captain John Smith in Transylvania." The Hungarian Quarterly, 1940. Vol. VI. No. 4. 734--741.
10. SZERB, ANTHONY: Captain John Smith in Transylvania. Budapest, Society of the Hungarian Quarterly, 1941. 1--8.
11. VADON LEHEL: "John Smith Magyarországon." Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, 1987. XVIII/1. Angol, 81--90.

ROGER WILLIAMS (1603--1683)

1. HORVÁTH MIHÁLY: "Williams Roger." Budapesti Szemle, 1868. XI. kötet, 91--147.
2. HORVÁTH MIHÁLY: Williams Roger a "szabad egyház a szabad államban" elv teremője s megtestesítője. Pest, Ráth Mór kiadása, 1868. 2. kiad. 1873. 3. kiad. 1893.
3. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1976. 35. 45. 52. 96. 148. 154. 171. 174. 175. 194. 197. 249. 317.
4. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat, 1967. 21--22.
5. VADON LEHEL: "Az amerikai puritánus irodalom Magyarországon." Angol és Amerikai Filológiai Tanulmányok, 1989. 69--83.

MONOGRÁFIÁK, TANULMÁNYOK

1. HALÁCSY, KATALIN: "The Double Compromise of New England Puritanism." Studies in English and American, 1977. Vol. 3. 23--32.

2. HALÁCSY, KATALIN -- SCHOLZ, LÁSZLÓ: "'Novel-substitutes' in the Colonial Literature of the Americas." In: The Origins and Originality of American Culture. (ed. Tibor Frank.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 195--202.
3. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607--1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 406 l.
4. KRETZOI MIKLÓSNÉ: "A költészet szerepe Amerikában a függetlenségi háború előtt (1607--1760)." Filológiai Közlöny, 1967. XI. évf. 3--4. sz. 276--292.
5. KRETZOI, CHARLOTTE: "The Concept of Poetry in Colonial America." Angol Filológiai Tanulmányok III., 1967. 5--21.
6. KRETZOI MIKLÓSNÉ: "Az irodalom funkciója az észak-amerikai angol gyarmatokon (1607--1750)." Helikon Világirodalmi Figyelő, 1974. XXX. évf. 1. sz. 11--17.
7. KRETZOI, CHARLOTTE: "The Function of Literature in Colonial America." Actes du VIIe Congres de l'Association Internationale de Litterature Comparee, 1979. 53--57.
8. KRETZOI, CHARLOTTE: "Attitude and Form: Puritan Style in 17th Century American Prose." Angol Filológiai Tanulmányok XIV., 1981. 57--68.
9. KRETZOI, CHARLOTTE: "Changes in the Meaning and Function of Plain Style." Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association Innsbruck 1979. Classical Models in Literature 1. 1971. 249--253.
10. MÁTÉ KRISZTINA: "Witchcraft as Science in 17th Century America." Az angol tudományos diákkör évkönyve. 1980. 44--58.
11. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. I. A gyarmati korszak. 1. A XVII. század. Budapest, Gondolat. 1967. 13--26.
12. VADON LEHEL: "Az amerikai puritánus irodalom Magyarországon." Angol és Amerikai Filológiai Tanulmányok, 1989. 69--83.
13. "Az Egyesült Éjszakamerikai Birodalmak' literatúrája." Literaturai Lapok, 1836. 3dik Szám. Januárus 15-én. 17--21; 4dik Szám. Januárus 22-én. 25--30; 5dik Szám. Januárus 29-én. 33--36; 6dik Szám. Februárus 5-én. 48--49; 7dik Szám. Februárus 12-én. 49--56.